С. В. СМИРНОВ

МУСТЬЄРСЬКИЙ КОМПЛЕКС МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ОРЕЛ

Серед надпорізьких пам'яток палеоліту, виявлених та досліджених в повоєнний час, мустьєрському місцезнаходженню Орел належить особливе місце: це поки що єдина пам'ятка мустьєрської доби, що дала не лише виразний, але й численний археологічний матеріал.

Місцезнаходження було відкрито О. В. Бодянським у 1955 р. і досліджено ним у 1956 р.

Зібрані матеріали, з яких були вилучені кремені верхньопалеолітичного характеру, О. В. Бодянський датував пізньомустьєрським часом [1]. До цього ж висновку, на основі зіставлення Орла з Шайтан-Кобою та Старосіллям, схиляється М. Д. Праслов [2]. Нещодавно В. М. Гладилін, вказуючи на мікромустьєрський характер Орла, запропонував інші напрямки культурних зв'язків пам'ятки. На його думку, місцезнаходження слід відносити до пам'яток типу верхнього шару Кіїк-Коби [3].

Площа поширення знахідок зв'язана зі скелею Орел—підковоподібним мисом біля правого гирла балки Ясеноватої, що знаходиться поблизу західної околиці с. Петро-Свистуново. Скеля Орел підноситься на 18 *км* над рівнем старого Дніпра і більшу частину року залита водою, яка інтенсивно розмиває залягаючі на ній четвертинні поклади. Тут під час короткочасного відступу води і були виявлені перші археологічні знахідки. Ретельний огляд місцевості дозволив О. В. Бодянському дійти висновку, що знахідки розміщувалися вузькою смугою вздовж берегового вигину на протязі 125 *м*. Зачистка відслонення, що збереглося від повного розмиву, дала таку картину:

1 сучасні озерні поклади	0,20—0,40 *м*
2 щільний сіро-жовтий суглинок	0,30—0,80 *м*
3 тонкий шар сіро-зеленуватих суглинків з домішкою жорстви (лежить острівцями нерівним шаром з клиноподібними заглибинами)	0,04—0,15 *м*
4 червоний та червоно-коричневий суглинок (зберігся у вигляді плям)	0,50—0,30 *м*
5 білий вапняковий суглинок (лежить на нерівній поверхні скелі)	

[1] А. В. Бодянский. Мустьерская стоянка у скалы Орел.— КСИА, вып. 9. К., 1960, стор. 117.

[2] П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Дона и Приазовья. — САИ, вып. А 1—5. М.—Л., 1964, стор. 21.

[3] Н. В. Гладилин. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР. — Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стор. 14—17.

Знаряддя виготовлялись з кременю різних відтінків—світло-сірого, темно-сірого, коричневого. За якістю кремінь також неоднорідний: поруч з пластичним прозорим трапляються вироби з непрозорого, злегка плямистого кременю, який має іноді чужерідні включення. В значно менших розмірах використовувався халцедонізований кварцит.

Впадає в очі різка відмінність в ступені збереженості матеріалу. Переважна маса знахідок має густу білу, рівномірно покриваючу обидві поверхні, патину.

Вироби з густою патиною, яка покриває лише один бік, зустрічаються рідше. Є також незначна кількість виробів взагалі непатинованих. До цього слід додати, що патиновані кремені за формою досить різко відрізняються від непатинованих. Морфологічні особливості непатинованих виробів не залишають сумніву щодо їх верхньопалеолітичної приналежності, в той час як основна маса знахідок помічена мустьерськими рисами.

Таким чином, можна зробити висновок, що археологічний матеріал Орла являє собою різновікову суміш і не становить гомогенного комплексу. Висновок підтверджується не тільки відсутністю багатої фауни, зольної маси та вугілля, але й тим, що знахідки розміщувалися в літологічно різнорідних нашаруваннях, які до того ж не мали суцільного залягання, а групувалися окремими плямами. В світлі цих спостережень висновок О. В. Бодянського [4] відносно неперевідкладеності матеріалу здається хибним.

Для вивчення техніко-типологічних особливостей пам'ятки із розгляду були виключені кремені, що становлять верхньопалеолітичну домішку, а також кілька екземплярів сумнівного характеру.

Орловська колекція мустьерських виробів складається з 353 предметів. Її можна поділити на такі групи:

нуклеуси	24 екз.
заготовки та знаряддя на них:	
відщепи	162 »
пластини	23 »
горизонтальні сколи з нуклеусів	2 »
уламки	94 »
дрібні осколки	37 »
вироби двобічної обробки	11 »

Для визначення технічних параметрів пам'ятки використано 110 відщепів, 17 пластин, знаряддя на відщепах і пластинах та знаряддя двобічної обробки. Використаний також весь набір нуклеусів. Технічні показники — індекс левалуа технічний, індекс фасетування ударних площин та індекс пластин — вираховані за методом Ф. Борда [5]. Повністю погоджуючись з В. П. Любіним в питанні класифікації п'яток заготовок [6], ми не можемо в даному випадку прийняти його систему через видову бідність та нечисленність відщепового матеріалу. Крім поперечного, зафіксовано поздовжнє фасетування.

Морфологічні особливості заготовочного матеріалу наводяться в таблиці (стор. 14).

За даними, вміщеними у таблиці, можна визначити основні технічні параметри:

$$IL=\frac{6\cdot 100}{185}=3{,}2; \quad IF_I=\frac{38\cdot 100}{93}=40{,}8;$$

$$IF_{st}=\frac{24\cdot 100}{93}=23{,}6; \quad I_{lam}=\frac{23\cdot 100}{185}=12{,}4;$$

[4] А. В. Бодянский. Вказ. праця, стор. 117.

[5] F. Bordes. Principes d'une methode d'étude des techniques de debitage et de la typologie du paleolithique ancien et moyen.— L'anthropologie, t. 54, 1—2. Paris, 1950, стор. 19—34.

[6] В. П. Любин. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий. — МИА, № 13. М.—Л., 1965, стор. 53, табл. 2.

Тип площин	Нелевалуа		Левалуа		
	відщепи	пластини	відщепи	пластини	Всього
Валунна кірка	10	—	—	—	10
Рівна	41	1	2	1	45
Двогранна	10	—	—	—	10
Поперечно фасетована	17	5	1	1	24
Поздовжньо фасетована	4	—	—	—	4
Пошкоджена	38	9	—	1	48
Невизначена	39	5	—	—	44
Разом	159	20	3	3	185

Отже, можна говорити не тільки про те, що Орел знаходиться в низці нелевалуазьких пам'яток, але й про те, що левалуазькі прийоми розщеплення каменю не відігравали значної ролі в технічній традиції. Шість левалуазьких виробів, зустрінутих в матеріалах Орла, могли бути випадковими, що підтверджується відсутністю нуклеусів левалуазьких форм.

Індекс підправки ударних площин не дуже високий і свідчить про те, що орловська індустрія в цілому відноситься до індустрій з середнім рівнем фасетування.

Нуклеуси в колекції Орла репрезентовані такими типами:

Дисковидні: однобічні	2 екз.
двобічні	4 »
Одноплощинні: підпризматичні	2 »
однобічні плискаті	6 »
двобічні плискаті	1 »
Двоплощинні: однобічні з протилежними ударними площинами	1 »
однобічні з ударними площинами, що сходяться на гострий кут	1 »
однобічні з ударними площинами, що сходяться на прямий кут	2 »
двобічні, ударні площини яких сходяться на прямий кут	1 »
Нуклеуси-багатогранники	3 »

В основі виділення типів лежать класифікаційні ознаки, запропоновані В. П. Любіним,— кількість ударних площин та робочих поверхонь[7]. Ці ознаки використовувались ним для класифікації ядрищ левалуазьких типів, але вони цілком прийнятні для характеристики ядрищ нелевалуазьких зразків. Якщо до цього додати, що більшість орловських нуклеусів не мають чітких форм, то доречність цього прийому не викликає сумніву.

Четвертину нуклеусів складають ядрища дисковидних форм. Однобічні дисковидні ядрища (рис. 1, *2*, *9*) мають дещо сплощену робочу поверхню. Верхня частина зберігає галькове покриття. Ударна площина оформлена дрібними фасами, що розташовуються в одному випадку по всьому периметру ядрища, в іншому — лише в деяких місцях, залишаючи на значній частині краю галькове покриття.

Двобічні ядрища більш масивні, однаково випуклі з обох боків (рис. 1, *1*, *3—5*). Розміри дисковидних ядрищ коливаються від 3,5 *см* до 4,5 *см*, і тільки одне з них випадає з загальної групи.

[7] В. П. Любин. Вказ. праця, стор. 26—39.

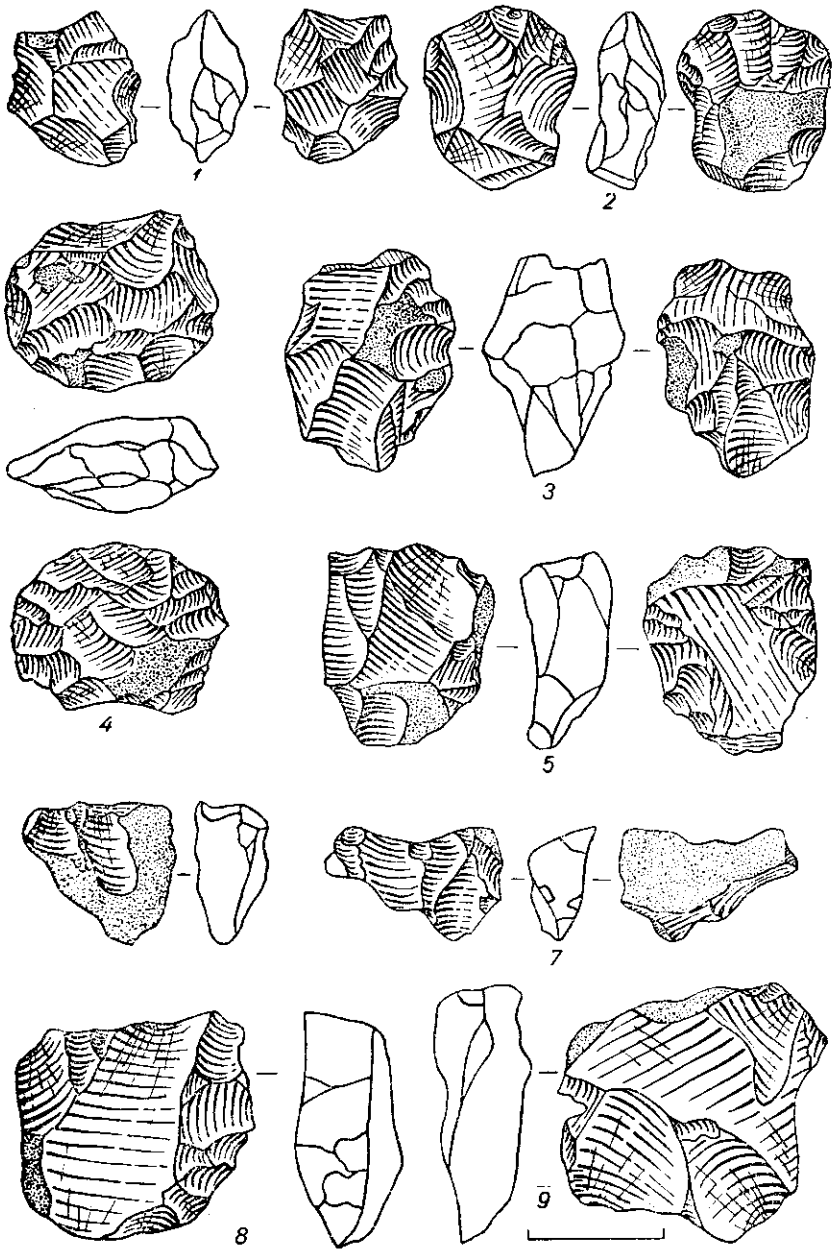

Рис. 1. Місцезнаходження Орел. Нуклеуси.

З-поміж одноплощинних різко виділяються нуклеуси підпризматичні (рис. 2, *7, 8*). Зближують їх масивність, широка кругла або чотирикутна ударна площина та робоча поверхня, що займає не менш половини бокових граней ядрища. В одному випадку ударна площина підготовлена широкими горизонтальними сколами, в іншому за площину правила робоча поверхня попередньої фази використання нуклеуса, так що за певних умов він міг би бути охарактеризований як двоплощинний.

Більшість одноплощинних однобічних та двобічних нуклеусів виготовлено по плоских гальках (рис. 1, *6, 7*; 2, *3, 4*). Про це свідчить присутність на верхній, а в деяких випадках навіть на нижній сторонах галькового покриття. Лише один нуклеус дозволяв одержувати відщепи середніх «орловських» розмірів, решта екземплярів має до того незначні розміри, що є можливість кваліфікувати їх як браковані і залишені без подальшого використання (рис. 1, *6, 7*; 2, *4*).

Серед двоплощинних є нуклеуси з протилежачими ударними площинами (рис. 2, *9*), а також з площинами, що сходяться на прямий або гострий кут (рис. 1, *8*; 2, *5*). Цікавий двобічний нуклеус з двома протилежачими площинами. На верхній його поверхні є сліди зустрічних сколів, на нижній — сколювання провадилось в одному напрямку — зверху вниз (рис. 2, *6*). На іншому ударні площини і робочі поверхні сходяться під прямим кутом (рис. 2, *10*).

Використання робочої поверхні як ударної площини в кожній наступній фазі використання нуклеуса характерне для всіх без винятку нуклеусів-багатогранників (рис. 2, *1, 2*). На одному з них на покритій гальковою кіркою стороні є невеликі плоскі фаси-сліди первісної підготовки нуклеуса до використання.

Серед колекції відсутні ядрища, призначені для одержання заготовок левалуазьких типів, що цілком відповідає низькому індексові левалуа в техніці — 3, 2.

Оскільки більша частина верхньої поверхні багатьох нуклеусів покрита кіркою, то на цьому тлі досить легко розрізнити сліди підготовки ударних площин. Це — фаси від зняття кірки порівняно грубими сколами або повторні дрібні фасетки на них, нанесені з метою більш тонкої підправки. Цей прийом характеризує одно- та двоплощинні нуклеуси та нуклеуси дисковидні однобічні.

Викликає інтерес ще одна обставина. Це — різна ступінь використання ядрищ. Одні ядрища характеризують початковий етап використання нуклеусів (наприклад, підпризматичний), інші — по суті, вже перестали бути такими: це кінцевий продукт їх використання. Деякі ядрища можна віднести до виробничого браку.

Різну ступінь використання нуклеусів добре ілюструє зіставлення окремих предметів, наприклад, в групі багатогранників. Один являє собою нуклеус в його початковій стадії використання, два інших — ядрища, подальше використання яких неможливе, оскільки вони дійшли абсолютної спрацьованості. Декотрі вкінець спрацьовані нуклеуси мають, проте, досить значні, звичайно в «орловських» рамках, розміри. Тут спрацьованість виступає в іншому: внаслідок використання ці нуклеуси стали настільки тонкими, що підготовка ударної площини та вибір зручної точки для удару стали майже неможливими.

При описі нуклеусів і характеристиці ступені їх спрацьованості уже зазначалось, що деякі з них були залишені після перших невдалих сколів. Цей факт, як і факт цілковитої спрацьованості частини нуклеусів, дає право дійти до такого висновку. Мешканці Орловської стоянки досить скрупульозно відбирали з маси нуклеусоподібних уламків такі, з яких в процесі подальшої обробки можна було виготовити ядрища, придатні для одержання значної кількості заготовок потрібної якості.

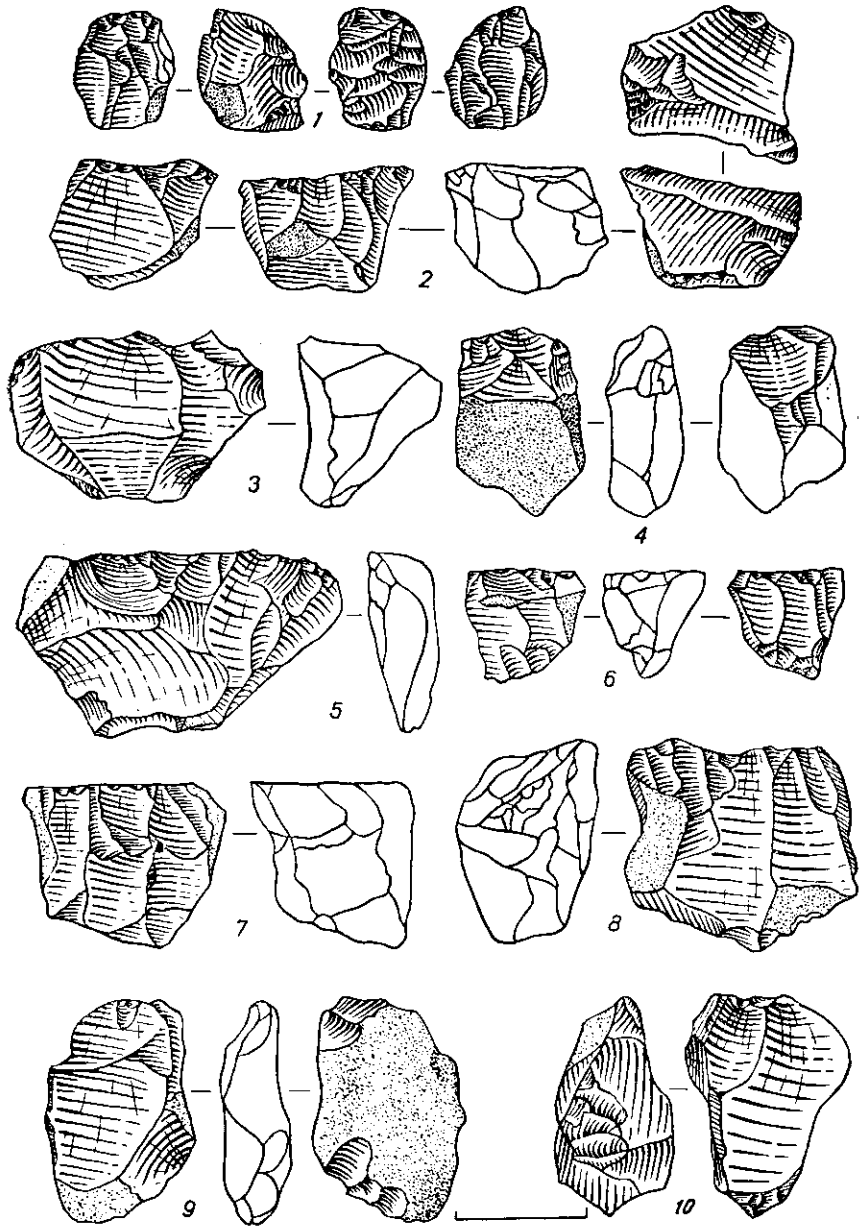

Рис. 2. Місцезнаходження Орел. Нуклеуси.

Найбільш вдалі нуклеуси використовувались до кінця, а ті, які виявились бракованими, зовсім виключались з виробничого процесу.

Широкий пошук найбільш придатних для подальшої обробки уламків, а також виключення з виробничого процесу початково невдалих нуклеусів свідчить про значну сировинну базу. Очевидно, погана якість гальки, що йшла на використання, компенсувалась великою кількістю цього виду сировини. В тих же випадках, коли на невеликій гальці вдавалось одержати нуклеус високої якості, людина охоче використовувала його, не надаючи переваги більшим за розмірами, але менш якісним ядрищам. У цьому ще раз виявився мікролітичний характер орловської індустрії, про що мова буде нижче.

Набір знарядь розчленований на типи за методикою Ф. Борда. Однак сюди внесені деякі зміни, пояснення яким подано при коментарях номенклатурного списку.

Основна серія

Типи, підтипи, групи	Підтипи		Типи		Групи	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Гостроконечники					8	12,90
Мустьєрські:			8	19,20		
звичайні	4	6,45				
з заокругленою п'яткою	2	3,23				
довгасті	1	1,61				
довгасті з черешком	1	1,61				
Скребла					47	75,81
Прості:			17	27,42		
прямі	8	12,80				
опуклі	5	8,06				
ввігнуті	4	6,45				
Подвійні:			5	8,06		
прямі	1	1,61				
опуклі	2	3,23				
прямоопуклі	1	1,61				
прямоввігнуті	1	1,61				
Конвергентні:			7	11,29		
прямі	3	4,84				
опуклі	3	4,84				
опукло-ввігнуті	1	1,61				
Кутові:			12	19,36		
звичайні	8	12,90				
з оформленою основою	3	4,84				
подвійні	1	1,61				
Поперечні:			2	3,23		
прямі	1	1,61				
опуклі	1	1,61				
Двобічно ретушовані:			4	6,45		
опуклі	4	6,45				
Скребки:			1	1,61	1	1,61
атипові	1	1,61				
Різці:			1	1,61	1	1,61
типові	1	1,61				
Знаряддя з виїмками:			1	1,61	1	1,61
трикутні	1	1,61				
Знаряддя індивідуальних форм			1	1,61	1	1,61
Відщепи з слідами роботи			3	4,84	3	4,84
Разом	62	100	62	100	62	100

На першому місці в типологічному списку знаходяться гостроконечники. Ця група знарядь, що включає в себе вісім виробів, неодно-

рідна: наявні відмінності не лише в формі та характері обробки робочих країв, але й в специфіці обробки основи знаряддя.

Звичайні гостроконечники мустьєрські нечисленні (рис. 3, *1*). Їх об'єднує підтрикутна форма, невеликі розміри та неоднорідний характер обробки робочих країв. Якщо товстий робочий край оброблявся східчастою ретушшю, то тонкий — лусковою, загострюючою. Два знаряддя мають опуклі робочі краї, одне — прямі.

З групи гостроконечників виділяються два асиметричні вироби із заокругленою п'яткою, скошеною праворуч. Ретуш не однотипна: на товстому — східчаста, на тонкому — лускова, що придає йому гостроту та плавність вигину. Ретушована також основа знарядь, що несе на собі не лише сліди тонкої підправки, але й сліди широких сплощуючих сколів з черевця (рис. 3, *2*, *3*). Не залишається ніяких сумнівів відносно певної цілеспрямованості цього технічного прийому надати знаряддю форми, зручної для закріплення його в руків'ї.

Цікавий видовжений гостроконечник на масивному відщепі, який зберіг на значній частині спинки галькове покриття (рис. 3, *10*). Ретуш з одного краю оформляє тільки вістря, з другого — поширюється до самої основи. Знаряддя майже не має фасеток, що скільки-небудь далеко заходять на спинку.

Близьким за способом закріплення в руків'ї з вищеописаними гостроконечниками з заокругленою п'яткою є довгастий мустьєрський гостроконечник з дещо опуклими краями та сплощеним вістрям (рис. 3, *4*). Лівий край покритий ретушшю суспіль, правий — ретушований лише біля вістря, а більша його частина має галькове покриття. Знаряддя строго симетричне. Складається враження, що первісний майстер «підігнав» лівий край під правий, а на останньому наніс ретуш тільки там, де це було абсолютно необхідно,— біля самого вістря. Своєрідно оформлена основа для насаду. Тут не тільки широкий скол, фас від якого заходить на спинку, але й зломи з обох боків, що виділяють широкий та плоский, правда дещо укорочений, черешок.

Виразну й найбільш численну групу знарядь складають скребла. До основного складу ввійшли також зубчасті скребла, які за Ф. Бордом слід було б включити під № 43 в номенклатурний список як окрему типологічну одиницю [8]. Підставою для цього став той факт, що виділення зубчастих скребел в окремий тип було б явищем рівноцінним, скажімо, виділенню скребел з східчастою чи лусковою ретушшю. Основним же критерієм при членуванні групи скребел на типи є характер робочих країв — їх кількість та розташування. Зубчастість характеризує тільки вторинну обробку — не більше. І тому розподіл зубчастих скребел серед простих, подвійних конвергентних та поперечних був би цілком доречним, тим більш, що зубчастість, як один з важливих критеріїв оцінки пам'ятки, не випадає з поля зору; вона фіксується в таблиці розподілу видів ретуші по типам знарядь [9] і не підпорядковується типології, а знаходиться в сфері вторинної обробки. Таким же чином до основної групи скребел ввійшли скребла з альтернативною ретушшю, виділені Ф. Бордом під № 29 [10]. Випадки використання альтернативного ретушування фіксуються в таблиці розподілу ретуші.

Прості опуклі скребла репрезентовані п'ятьма екземплярами. Заслуговують на опис лише два з них: скребло на масивному та скребло на вузькому пластинчатому відщепах. Перше має альтернативну ретуш

[8] F. Bordes. Les gisements du Pêch-de-l'Azé (Dordogne).— L'Anthropologie, t. 58, 5—6. Paris, 1954, стор. 401—432.

[9] Метод обліку розподілу видів ретуші по окремих видах знарядь запозичений у Ласло Вертеша. Див.: L. Vertes. Tata Eine mittelpa Hungarica, t. XLIII. Budapest, 1964. Läolithische Travertin — Siedlung in Ungarn.— Archaeologia Hungarica, t. XLIII. Budapest, 1964.

[10] F. Bordes. Les gisements du Pêch-de-l'Azé..., стор. 401—432.

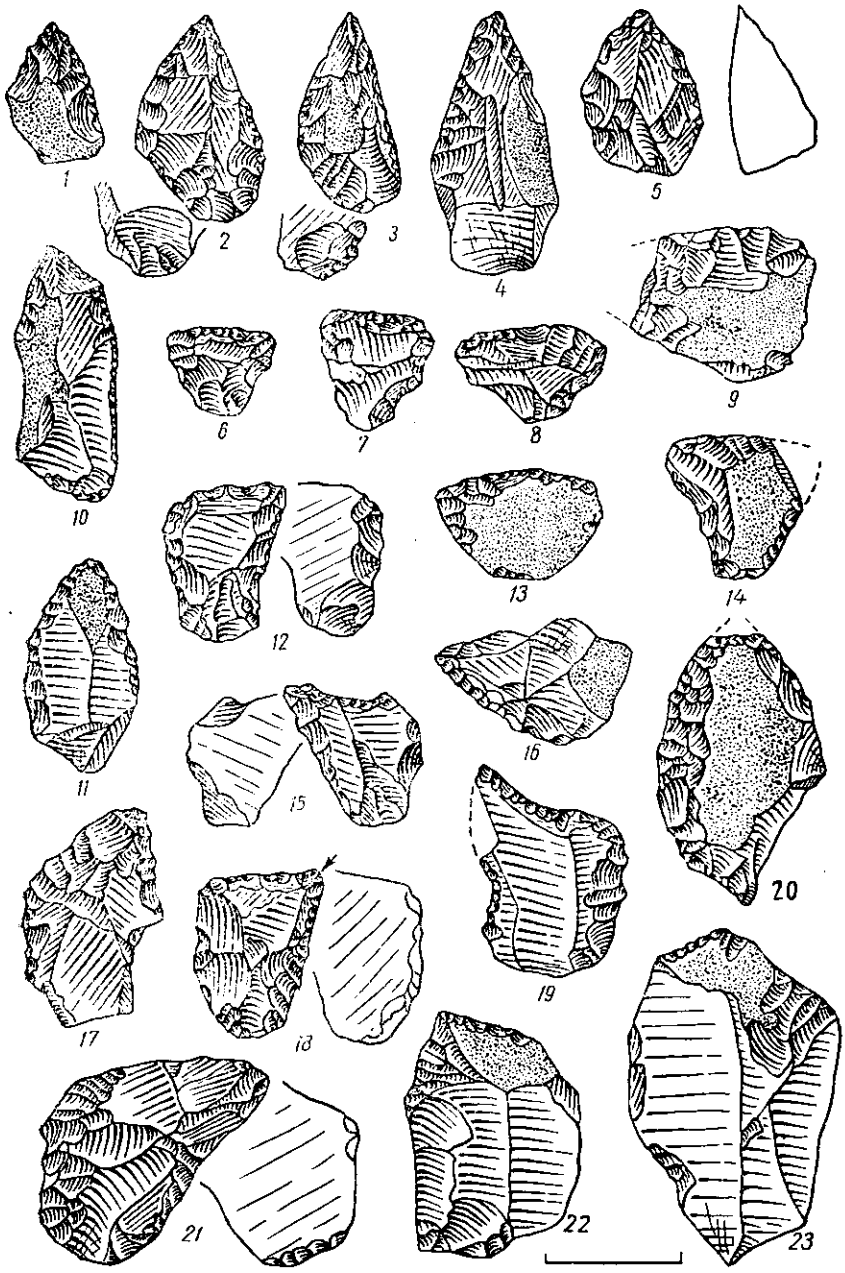

Рис. 3. Місцезнаходження Орел. Знаряддя.

(дві ділянки леза ретушовані з спинки, одна — з черевця), що придає лезу хвилястість, особливо помітну при розгляді знаряддя збоку (рис. 4, *19*). Друге скребло оброблено лусковою, загострюючою ретушшю, яка робить робочий край настільки тонким, що можна говорити про використання цього знаряддя для різання (рис. 4, *12*).

Дещо більш численну групу становлять прості скребла з прямим робочим краєм — сім екземплярів. Два з них виготовлені на масивних обломках, решта — на відщепах. В шести випадках зафіксована лускова ретуш, лише в одному — східчаста. Виділяються три скребла на коротких відщепах з надзвичайно тонким робочим краєм, які не могли використовуватися інакше, як для різання (рис. 4, *1, 10*).

Серед простих ввігнутих скребел три виготовлені на масивних відщепах і нічим не відрізняються від великих анкошей (рис. 4, *4*). Четверте знаряддя дійшло до нас в уламку, воно виготовлене на пластині і має досить довге лезо.

Подвійні скребла не численні, проте різноманітні: скребла на масивному відщепі, на пластині (рис. 4, *14*), три фрагментарних скребла невеликих розмірів. Лише в одному випадку маємо зубчасту ретуш в комбінації з лусковою. В решті випадків — лускову.

В інвентарі є також скребла конвергентні (з лезами, що сходяться на вістря). За основу для виготовлення конвергентних прямих правили великі відщепи. Ретуш покриває лише невеликі ділянки країв. Для одного скребла характерна лускова ретуш та невеликий анкош на нижній частині заготовки (рис. 3, *23*). Для другого — лускова ретуш в комбінації з паралельною (рис. 3, *22*). Це єдиний випадок застосування цього виду вторинної обробки при виготовленні знарядь Орла.

Конвергентні опуклі скребла від вищезгаданих відрізняються тим, що оформляюча лезо ретуш розташована майже по всьому краю, за виключенням основи знаряддя (рис. 3, *11, 20*). Викликає інтерес знаряддя мигдалевидної форми з високою ребристою спинкою (рис. 3, *5*). Воно невелике, проте масивне.

Конвергентне опукло-ввігнуте скребло в колекції одне. Його форма настільки оригінальна, що потребує детального опису. Знаряддя виготовлено на пластинчатому сплощеному відщепі (рис. 3, *19*). Обробка правого краю неоднакова: біля основи нанесені рідкі широкі сколи, верхній частині крутою східчастою ретушшю надана добре помітна виїмчастість. Лівий край оброблений також східчастою ретушшю, тільки виїмка оформлена тут в нижній частині знаряддя. Слід звернути увагу ще на одне знаряддя, віднесене до конвергентних прямих (рис. 3, *18*). За рядом ознак (обробка по всьому периметру, характерна підтрикутна форма, заокруглення основи та сплощеність її як зі спинки, так із черевця, асиметричність) це знаряддя наближається до різновиду кутових скребел, виділених під назвою кутові з оформленою основою. В групу конвергентних воно ввійшло через співпадання сколюючого удару з довгою віссю заготовки та відсутність гострого кінця.

Кутові скребла в колекції найбільш численні. Наявні кутові звичайні і, як уже зазначалось, кутові з оформленою основою. Кутових звичайних — вісім. Форма їх різна: більшість їх має підтрикутну (рис. 3, *7, 9, 13, 16, 17*), одне — чотирикутну форму (рис. 4, *3*). Останнє оформлено дещо своєрідно: лезо, протилежаче ударному горбику, має ретуш зі сторони черевця, бокове лезо ретушоване зі спинки.

Скребло кутове подвійне лише одне. Від інших виробів цього типу його відрізняє, окрім наявності двох вістрів, правильна трикутна форма та обробка всіх трьох країв (рис. 3, *14*).

Скребла кутові з оформленою основою становлять чи не самий яскравий різновид знарядь. Вироби цього виду, незважаючи на деяку різницю в розмірах, мають цілий ряд притаманних тільки їм ознак. Насамперед це обробка по всьому периметру, що наближує їх до го-

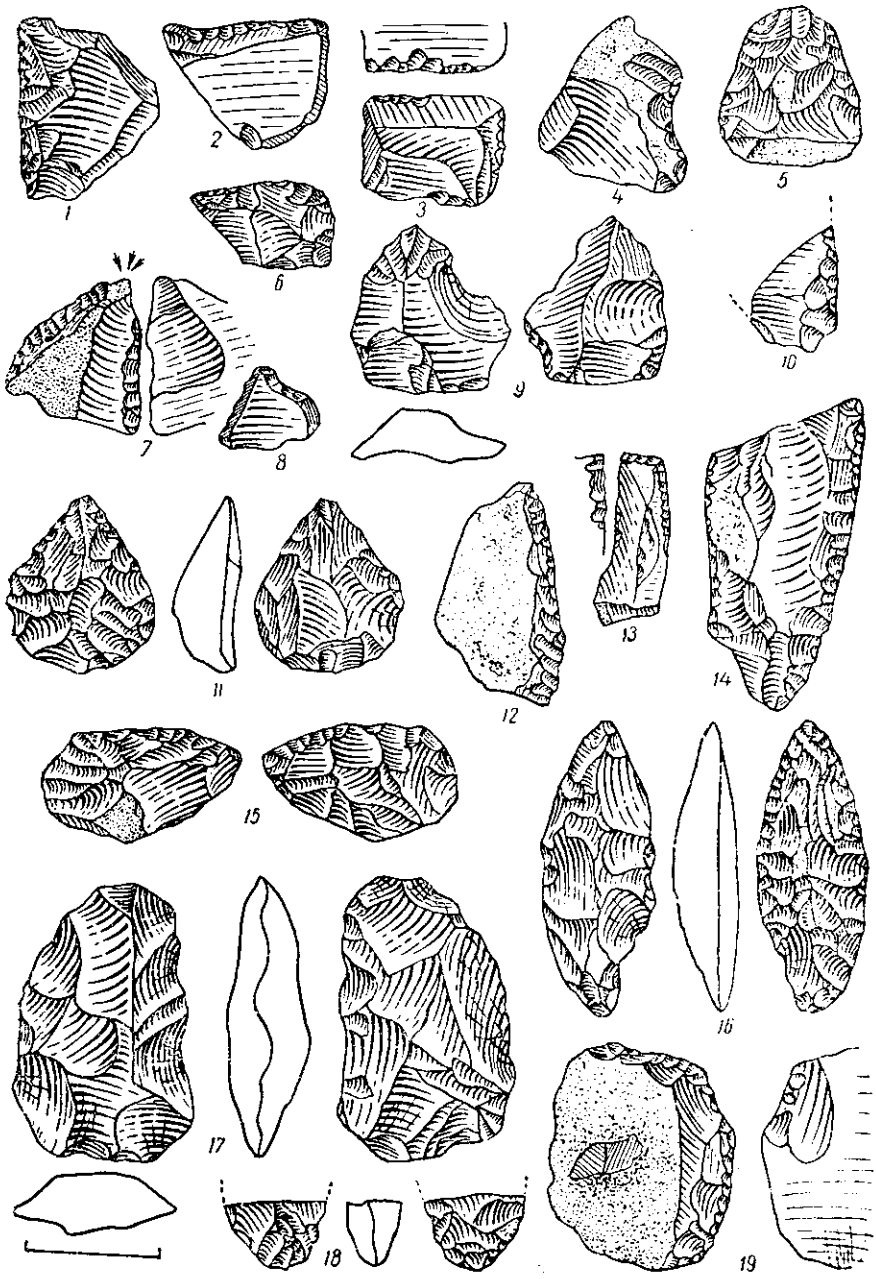

Рис. 4. Місцезнаходження Орел. Знаряддя.

строконечників з заокругленою основою. Чітко помітна асиметричність вістря по відношенню до основи, яка зі спинки і черевця оброблена грубою ретушшю або сколами. Знаряддя мають досить стійку підтрикутну форму. Робочі краї або прямі, або дещо опуклі. Лише в одному випадку маємо ледве помітну хвилястість леза. Закінчити опис можна припущенням про використання цих знарядь в руків'ї (рис. *3, 12, 15, 21*).

Поперечних скребел лише два. Одне з них має незвичайну мигдалевидну форму. Лезо, оформлене лусковою ретушшю, дугоподібно заходить на правий край (рис. 4, *6*). Друге знаряддя, з перлинною ретушшю по краю, нічим особливим не відрізняється від звичайних знарядь цього типу (рис. 4, *2*).

Цікаві двобічно ретушовані скребла. Тут є знаряддя на масивному відщепі з кварциту, знаряддя звичайних «орловських» розмірів (рис. 4, *15*) та такі, розмір яких не перевищує 3 *см* в довжину (рис. 3, *6*). Останні заслуговують на особливу увагу. Їх характеризують, крім двобічної обробки, трикутна форма та обробка по всьому периметру. Якби не було на нижній стороні цих знарядь ретуші та фасеток від сколів, їх з повним правом можна було б віднести до подвійних кутових.

Поміж типово мустьєрських форм зустрічаються також верхньопалеолітичні типи. Йдеться про атиповий різець та скребачку. Різець має ретуш з обох боків та різцеві сколи, нанесені зі сторони черевця (рис. 4, *7*). Цілком допустимо, що різцеві сколи наносились не з метою одержання різцевого краю, а для зняття ударного горбика. Знаряддя з виїмкою виготовлене на уламку тонкого мустьєрського відщепа трикутної форми (рис. 4, *8*).

До знарядь індивідуальних типів відноситься виріб на довгастому сколі, верхній кінець якого має вертикальну притуплюючу ретуш, лівий край ретушований частково зі спинки, частково з черевця (рис. 4, *13*). Закінчують список знарядь основної серії три відщепи з слідами обробки.

Спеціальна серія знарядь — біфаси — чисельно невелика — всього сім екземплярів. Сюди на перше місце слід було б поставити листовидний наконечник. Знаряддя цього типу Ф. Борд включає в основний номенклатурний список під № 63 [11]. Однак виділення біфасів в окрему спеціалізовану серію потребує включення сюди і листовидних двобічно оброблених знарядь. До того ж варіації форм листовидних наконечників при включенні їх до основної серії знарядь губляться. В спеціальній же серії різновиди форм можуть фіксуватися так, як це робиться для ручних рубил.

Листовидне знаряддя, наявне в колекції, наскільки про це можна судити по наявності валунного покриття на обох поверхнях, виготовлене з невеликого валунчика (рис. 4, *16*). Оброблене як зі спинки, так і з черевця поспіль. Правий край, перетворений на тонке, рівне лезо, оформлений додатково зі спинки ретушшю. Форма лавролистна.

Друге знаряддя, двобічно оброблене по всій поверхні широкими сколами, виготовлене з кварциту. Воно має овальну форму та хвилясті краї. В порівнянні з вістрями виглядає дещо примітивніше (рис. 4, *17*).

Третє зроблене на відщепі (рис. 4, *11*). Нижня поверхня оброблена широкими сплощуючими сколами. Знаряддя має серцеподібну форму. Воно симетричне в плані та асиметричне в розрізі.

Крім описаних вище, є ще три екземпляри, що дійшли до нас у фрагментарному вигляді (рис. 4, *18*). Один невеликий біфас був перевикористаний в більш пізній час (рис. 4, *9*).

Спроба проаналізувати весь інвентар в цілому та кожну групу окремо приводить нас до слідуючих висновків.

1. Основне місце в інвентарі Орла займають скребла. На долю

[11] F. Bordes. Les gisements du Pêch-de-l'Azé..., стор. 401—432.

останніх припадає 75% знарядь основної серії, що становить 68% всього набору знарядь.

2. Окремі типи скребел розташовані в такій послідовності: поперечні — два екземпляри (3,23%); з двобічною ретушшю — чотири екземпляри (6,45%); подвійні — п'ять екземплярів (8,06%); конвергентні — сім екземплярів (11,29%); кутові — 12 екземплярів (19,36%); прості — 17 екземплярів (27,42%).

3. В групі скребел однолезові знаряддя (49%) щодо кількості майже рівнозначні дволезовим (51%).

4. Група гостроконечників нечисленна — 12,9% знарядь основної серії або 11,59% всього інвентаря.

5. Знаряддя верхньопалеолітичних типів поодинокі і помітної ролі в інвентарі не відіграють.

6. Спеціальна серія знарядь по відношенню до всього інвентаря становить 10,14%.

При аналізі ретуші ми враховуємо кількість випадків використання кожного її виду для обробки певної групи знарядь. Оскільки багатолезові знаряддя часто мають кілька видів ретуші, то ми враховуємо комбінації видів. Якщо ж обидва леза оформлені однотипною ретушшю, при обліку фіксуються два випадки застосування ретуші одного виду. В зв'язку з тим, що група скребел переважає над усіма іншими групами знарядь, вона розглядається диференційовано, тобто по окремих типах. Відщепи з слідами обробки через їх морфологічну невиразність з обліку вилучені.

Розгляд таблиці приводить нас до висновку, що основним видом вторинної обробки є лускова ретуш, нею оброблено 36 знарядь з 59 розглянутих.

Насамперед впадає в очі той факт, що серед гостроконечників, однолезових та багатолезових скребел, оброблених одним видом ретуші, переважають знаряддя з лусковою ретушшю. Ретуш зубчаста, перлинна та паралельна — явище для Орла рідке і зафіксоване лише на кількох виробах. Для багатолезових знарядь, оброблених кількома видами ретуші, найбільш поширеною є комбінація лускової та східчастої ретуші. Якщо ця комбінація в групі скребел майже не перевищує інші типи ретуші, то для гостроконечників вона є єдиною і основною.

Підводячи підсумки вивченню ретуші, необхідно вказати, що найхарактернішу рису вторинної обробки становить нанесення ретуші на спинку знарядь. Знаряддя з ретушшю черевця відсутні зовсім.

Для оцінки пам'ятки неабияке значення має абсолютна величина знарядь та заготовок. З метою обліку цих показників складені графіки (рис. 5), де дані відносно величин фіксуються в простій системі координат: по лінії абсцис відкладається ширина, а по лінії ординат — довжина виробів. На лівому графіку подані заміри відщепового матеріалу, причому враховувались лише цілі заготовки та такі, відтворення розмірів яких не потребує особливих зусиль. Довжина при цьому визначалась напрямом сколюючого удару. Невеликі відщепи та осколки, що не переважають 2 *см*, до обліку не брались, оскільки вони являють собою відходи, одержані в результаті підправки нуклеусів та оформлення біфасів, і розглядатись як заготовки не можуть.

На правому графіку нанесені величини, що характеризують інвентар. Враховувались знаряддя на відщепах, знаряддя на уламках та знаряддя-біфаси. Враховані також фрагментовані знаряддя, розміри яких відтворюються. Довжина знарядь на відщепах визначалась, як і при обліку заготовок, напрямом сколюючого удару. Довжина біфасів замірялась по довгій осі знарядь.

Як видно з графіків, основна маса заготовок знаходиться в рамках 3—5 *см*. Спостерігається незначне розсіювання величин в сторону збільшення. Аналогічні висновки можна зробити, проаналізувавши другий

графік, де зафіксовані розміри знарядь. Лише 13 виробів виходять за рамки 5 *см*. Показово, що кількість заготовок, які досягають довжини 5 *см*, набагато перевищує кількість знарядь таких розмірів. Очевидно, первісного майстра цілком задовольняли невеликі розміри заготовок, що йшли на виготовлення знарядь. В противному разі важко пояснити уже наведений факт, що більша частина великих заготовок не знайшла собі подальшого використання. Все це разом взяте дозволяє дійти ви-

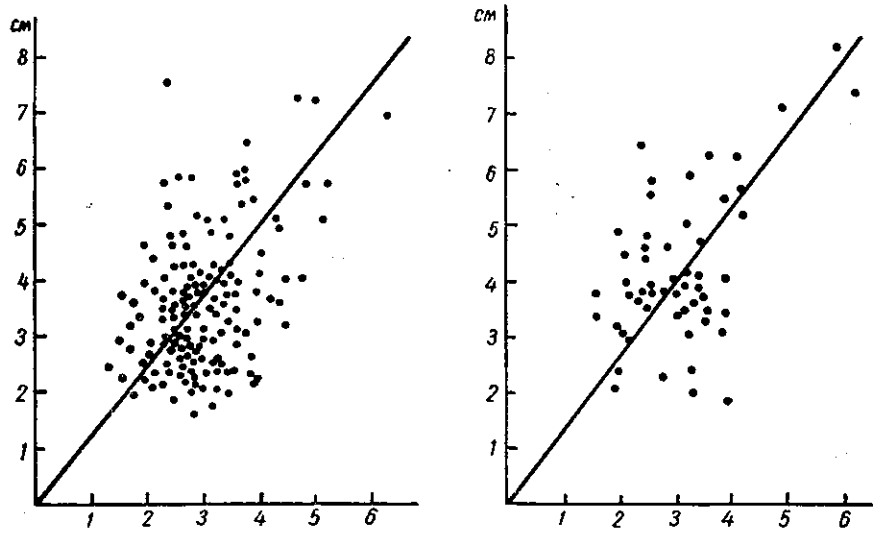

Рис. 5. Графіки обліку абсолютних величин заготовочного матеріалу (ліворуч) та знарядь (праворуч) місцезнаходження Орел.

сновку, що орловська індустрія цілком задовольняє тим вимогам, які визначають пам'ятки типу мікромустьє.

Таким чином, висновок В. М. Гладиліна про мікромустьєрський характер Орла цілком вірний.

В пошуках аналогій, насамперед, слід відмовитись від зіставлення Орла з пам'ятками левалуазького кола, куди входять мустьєрські пам'ятки Дністра (Молодова I та Молодова V [12]), кримський грот Шайтан-Коба [13], Надпорізькі пам'ятки Ненаситець I і Скубова Балка та мустьєрські місцезнаходження Кавказу [14]. Не можна відносити Орел і до пам'яток з так званим аморфним інвентарем: до нижьного шару Кіїк-Коби [15], Старих Друітор в Молдавії [16], дніпровського місцезнаходження Круглик [17].

Основані на цифрових викладках зіставлення з іншими пам'ятками Російської рівнини та Криму поки що не здійснені, оскільки переоцінка цих пам'яток, яка б відповідала сучасному рівню археологічних знань, ще не закінчена. Декотрі мустьєрські пам'ятки (Ільська, Старосілля),

---

[12] А. П. Черныш. Мустьерские слои стоянок Молодова V. — КСИИМК, вып. 82. М., 1966, стор. 77—85; його ж. Нижний и средний палеолит Приднестровья.— Труды комиссии по изучению четвертичного периода, XXV. М., 1965.

[13] Ю. Г. Колосов. Некоторые итоги научной обработки материалов из Шайтан-Кобы. — Тези Доповіді на палеолітичній нараді у Ленінграді в лютому 1965 р.

[14] В. П. Любин. Вказ. праця, стор. 73.

[15] Г. А. Бонч-Осмоловский. Грот Киик-Коба. — Палеолит Крыма, вып. I. М.—Л., стор. 71—97.

[16] В. П. Любин. Вказ праця, стор. 60.

[17] В. М. Даниленко. Круглик — перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР.— АП, т. II. К., 1949, стор. 326—331.

що кваліфікувались раніше як одношарові, сьогодні розглядаються деякими дослідниками як стратифіковані [18].

Виключенням по праву можна вважати монографію Г. А. Бонч-Осмоловського про кримський грот Кіїк-Коба, яка написана з високих методичних позицій і має всі необхідні дані стосовно техніки первинної та вторинної обробки, а також типології виробів [19].

І. В отщеповому матеріалі Орла індекс підправки ударних площин становить 40,8, в Кіїк-Кобі, за даними таблиці № 7, — 44,1 [20]. Отже, обидві пам'ятки мають близькі рівні фасетування. За даними Г. А. Бонч-Осмоловського, в Кіїк-Кобі з пластин виготовлено 19% всіх знарядь [21]. В типи заготовок названий автор вносить також двосторонні вироби. Якщо ж не враховувати останні, то пластини серед заготовок-уніфасів займають 22,8% [22]. Сюди, однак, попала велика кількість заготовок, що, згідно сучасних критеріїв, повинні залучатися до відщепів. За даними В. М. Гладиліна, на пластини Верхнього шару Кіїк-Коби припадає лише кілька процентів всіх знахідок [23].

ІІ. У Орлі, як і в Кіїк-Кобі, в техніці вторинної обробки основне місце належить східчастій та лусковій ретуші. Тут лускова ретуш, в порівнянні зі східчастою, застосовувалась досить широко. В Кіїк-Кобі навпаки, східчаста ретуш переважає надлускову (ретуш з «тонкими фасетками» за Г. А. Бонч-Осмоловським) [24]. Треба, проте, мати на увазі, що, згідно з зауваженнями цього дослідника, у верхньому шарі ретуш з заломами має досконаліший вигляд, ніж у більшості мустьерських пам'яток [25]. Інші види ретуші в Кіїк-Кобі не зафіксовані. В Орлі вони зустрічаються в поодиноких випадках.

Що стосується розподілу ретуші, то і в першому і в другому випадках вона розміщена в основному на верхній стороні виробів. В Орлі знаряддя з ретушшю на черевці відсутні зовсім, а ретуш, нанесена альтернативно, зафіксована лише в одному випадку. В Кіїк-Кобі знаряддя, ретушовані на черевці, становлять всього 7% [26]. Знаряддя, що мають ретуш як на спинці, так і на черевці, від чого вони одержують, за словами Г. А. Бонч-Осмоловського, «елемент двобічної обробки», зустрічаються дуже рідко.

Як Орел, так і Кіїк-Коба має практично однакову кількість двобічно оброблених знарядь (Орел — 10,14%, Кіїк-Коба — 14%) [27]. В матеріалах обох пам'яток нижня сторона біфасів, як правило, сплощена, в той час як верхня опукла. І в першому, і в другому випадках ретуш не тільки формує лезо, але й оформляє також інші елементи знарядь, що значно змінює форму використовуваних заготовок.

ІІІ. В наборі знарядь обох пам'яток значна частина виробів має жальцевидні вістря. Частина гостроконечників має один прямий, другий опуклий робочий край. І в Кіїк-Кобі, і в Орлі є знаряддя з двома загостреними кінцями, а також знаряддя з ретельно оформленими п'ятками. В комплексах обох пам'яток мало знарядь з ввігнутим робочим краєм. В обох випадках гостроконечники більш довершені, ніж скребла,

---

[18] Н. Д. Праслов. Работы по исследованию палеолитических памятников в Приазовье и на Кубани в 1963 году. — КСИИМК, вып. 101. М., 1964, стор. 75; В. Н. Гладилин. О технике леваллуа в мустье Русской равнины и Крыма. — Тези доповіді на пленумі ІА АН СРСР в Москві в квітні 1966 р.

[19] Г. А. Бонч-Осмоловский. Вказ. праця.

[20] Там же, стор. 104, табл. 7. Ударні площини з сумнівною підправкою віднесені нами до групи невизначених заготовок.

[21] Там же, стор. 103.

[22] Там же, стор. 101, табл. 6.

[23] В. Н. Гладилин. Вказ. праця, стор. 14—17.

[24] Там же, стор. 109.

[25] Г. А. Бонч-Осмоловский. Вказ. праця, стор. 108, табл. 8.

[26] Там же, стор. 100.

[27] Г. А. Бонч-Осмоловский. Вказ. праця, стор. 110.

хоча перших у Кіїк-Кобі набагато більше [28]. Основна маса знарядь в Орлі і в Кіїк-Кобі не перевищує 5 *см*, а одиничні найбільші вироби не перевищують 8 *см*.

Отже, при всіх зафіксованих відмінностях в техніко-типологічних показниках пам'яток, що зіставляються, маємо близькість основних ознак в техніці первинної та вторинної обробки, а також в типології виробів. А тому розгляд В. М. Гладиліним Кіїк-Коби (верхній шар) та Орла як окремих індустріальних типів одного технічного варіанта має під собою цілком реальні основи [29].

Види ретуші / Групи знарядь	прості					комбіновані				
	лускова	східчаста	зубчаста	перлинна	підпаралельна	лускова+ +східчаста	лускова+ +зубчаста	лускова+ +паралельна	лускова+ +сколи	
Гостроконечники	2	1	—	—	—	5	—	—	—	8
Скребла:										
прості	12	4	1	—	—	—	—	—	—	17
подвійні	4	—	—	—	—	—	1	—	—	5
конвергентні	3	1	—	—	1	1	—	1	—	7
кутові	9	—	1	—	—	1	1	—	—	12
поперечні	1	—	—	1		—	—	—	—	2
двобічно оброблені	1	—	—	—	—	1	1	—	1	4
Скребки	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Різці	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Знаряддя з виїмкою	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Індивідуальні типи	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Разом	36	6	2	1	1	8	3	1	1	59

Деякі спільні риси виступають при порівнянні Орла з іншими пам'ятками мікромустьє. Так, з Рожком I Орел зближує техніка розчеплення каменю. У Рожку I, як і в Орлі, елементи техніки левалуа випадкові, індекс фасетування не перевищує рівня, встановленого для фасетованих індустрій [30]. Типологія Рожка I більш відмінна від типології Орла. Йдеться перш за все про відсутність в Рожку I кутових скребел з ретельно обробленою основою та гостроконечників зі скошеною заокругленою п'яткою. Більша частина виробів позбавлена такої ретельної обробки, як це ми маємо в Орлі. Опубліковані М. Д. Прасловим кілька двобічно оброблених знарядь порівняно з орловськими більш примітивні.

Говорячи про пошуки аналогій чи більш-менш близьких до Орла пам'яток, не можна обійти типово мустьєрські місцезнаходження Дніпра, хоча вони представлені дуже незначною кількістю матеріалу. Привертає до себе увагу група знахідок, підібраних О. В. Бодянським біля с. Балки на Каховському морі. Тут є гостроконечники з обробкою по всьому периметру та слідами сплощення основи з боку черевця (рис. 6, *1, 4*), прості та конвергентні скребла з тонким лезом (рис. 6, *5, 6, 8, 10*), біфас (рис. 6, *9*), кутове скребло з оформленою основою та підтесаним черевцем (рис. 6, *2*). Показово, що ці типи знарядь і за формою, і за розміром надзвичайно близькі до тих виробів Орла, які становлять його найхарактернішу рису. До цих знахідок можна приєднати також мініатюрний гостроконечник (рис. 6, *3*) з ледве помітним черешком, знайдений автором у 1965 р. в с. Балки.

[28] В. Н. Гладилин. Вказ. праця, стор. 14—17.
[29] Там же.
[30] П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов. Вказ. праця, стор 18.

Балківські знахідки дозволяють думати про існування на Дніпрі споріднених з Орлом пам'яток, які, на жаль, не дійшли до нас. З цим висновком цілком узгоджується знаряддя зі зборів С. К. Накельського в гирлі р. Самари, яке зберігається в Дніпропетровському історичному музеї (рис. 6, 7).

Навряд чи буде виправданою спроба якось ув'язати мікромустьєрський матеріал Орла з мустьєрськими комплексами Руської рівнини, що

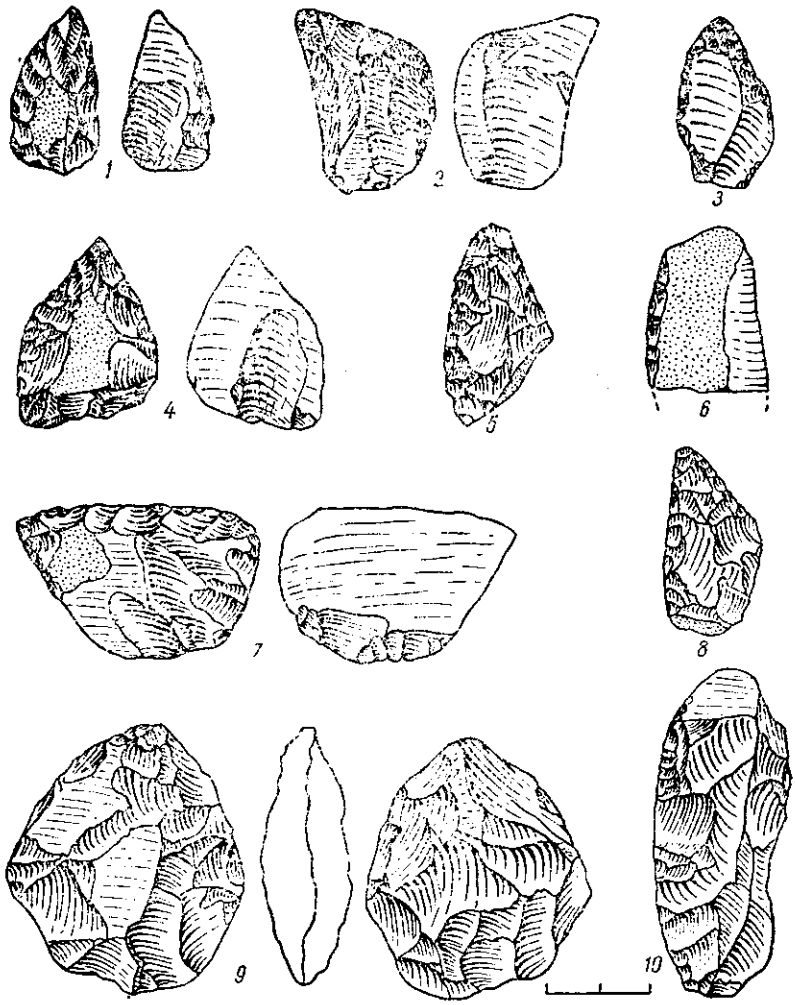

Рис. 6. Знаряддя мустьєрських місцезнаходжень Каховського моря та гирла Самари.

не позначені мікромустьєрськими рисами. Проте оскільки останні виявляють себе не однаково, слід підкреслити, що серед них найбільш близьким до Орла є мустьєрський комплекс Сухої Мечетки [31]. Тут, як і в Орлі, є кутові форми, жальцеподібні гостроконечники, двоконечні та оброблені по всьому периметру знаряддя. Якщо в Орлі ці ознаки являються ведучими, то в Сухій Мечетці вони якось губляться в масі інших ознак, не виступаючих в Орлі.

Датування Орла утруднене через відсутність чітких геологічних умов залягання археологічного матеріалу, його перевідкладеності та

[31] С. Н. Замятнин. Сталинградская палеолитическая стоянка. — КСИИМК, вып. 82. М., 1961, стор. 5—36.

відсутності фауни. В зв'язку з цим прийдеться покластися лише на техніко-типологічні дані.

Набір знарядь в Орлі невеликий, проте не доводиться сумніватися у серійності виробів. В цьому плані досить сказати про гостроконечники з заокругленою п'яткою, про виразну групу кутових скребел з обробкою по всьому периметру і підготовленою основою, про тонколезові скребла на тонких відщепах, товщина яких іноді не перевищує 5 *мм*. В інвентарі переважають знаряддя з рівною лінією леза. Біфаси характеризуються не лише ретельною обробкою обох поверхонь, але й чіткими симетричними формами. Типи знарядь, що стають ведучими в верхньому палеоліті, проявляються надзвичайно слабо. Кінець кінцем, Орел дає зразок стійкої та високорозвиненої вторинної обробки — переважання лускової ретуші над її іншими видами.

Така оцінка пам'ятки зумовлює нас відмовитись від поширеної в літературі точки зору про пізньомустьєрський вік стоянки і визначити час її існування другою половиною мустьє. Розуміючи недосконалість датування на основі техніко-типологічних параметрів, слід все ж таки зазначити, що в даному разі такий шлях є чи не єдино можливим, а тому цілком необхідним. Якою б відносною не була така дата Орла, запропонувати інший час існування пам'ятки, спираючись на наявні в нашому розпорядженні дані, дуже важко.

С. В. СМИРНОВ

МУСТЬЕРСКИЙ КОМПЛЕКС МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ ОРЕЛ

Резюме

Местонахождение Орел, обнаруженное и исследованное А. В. Бодянским, является в настоящее время самым крупным памятником надпорожского мустье. Залегание находок в литологически разнородных напластованиях, концентрация их узкой полосой, отсутствие угля, зольной массы и фауны свидетельствует о переотложенности археологического материала. Находки не однородны: в коллекции имеются кремни, которые по материалу, степени патинизации и формам легко отделяются от основного комплекса, отмеченного мустьерскими чертами.

Технические параметры выражаются следующими показателями:

$$IL=3,2;\quad IF_{st}=23,6;\quad IF_{I}=40,8;\quad I_{lam}=12,4.$$

Эти данные, полученные на основании изучения заготовочного материала, хорошо подтверждаются анализом нуклеусов.

Типологические характеристики сводятся к следующему:

1. В коллекции преобладают скребла.

2. Скребла однолезвийные количественно почти равны скреблам дву- и многолезвийным.

3. На долю остроконечников приходится более 10% всего набора орудий.

4. Орудия-бифасы занимают в инвентаре значительное место — 10%.

5. Орудия верхнепалеолитических типов единичны и заметной роли в инвентаре не играют.

Своеобразие памятника определяется наличием высокоразвитых тонколезвийных скребел, выразительных жальцеобразных остроконечников с обработанным основанием и уплощенным брюшком, а также наличием характерных угловых скребел с оформленным основанием, обработанным как со стороны спинки, так и со стороны брюшка.

Вторичная обработка характеризуется преобладанием чешуйчатой ретуши над ступенчастой. Остальные виды вторичной обработки зафиксированы в единичных случаях. Ретушировалась, как правило, верхняя сторона изделий. За исключением снятия ударного бугорка, обработка орудий с брюшка отсутствует.

Изучение графиков, где зафиксированы абсолютные величины отщепового материала и инвентаря, позволяет согласиться с мнением В. Н. Гладилина о микромустьерском характере памятника. Объяснять это явление качеством сырьевого материала (мелкая кремневая конкреция) нельзя.

Среди памятников Восточной Европы близкими к Орлу являются верхний слой Киик-Кобы и Рожок I, хотя последний имеет с ним гораздо меньше связующих звеньев, нежели первый. Можно думать, что на Днепре были и другие памятники, очень близкие Орлу, о чем свидетельствуют единичные находки орудий, не встречающихся в других комплексах, но определяющих облик Орла (например, местонахождение Балки на Каховском море).

Основываясь на технико-типологических данных, дату памятника следует определять второй половиной мустье, не настаивая при этом на более узких временны́х рамках.